

Mitnyán Lajos

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
ORCID:0000-0001-9976-2491

Paideia vs. Downloading

Az olvasás a digitalitás korában

Absztrakt

A tanulmány az olvasás kulturális technikájának jelenkori helyzetével és várható jövőjével foglalkozik. A vizsgálódás a paideia-elmélet kontextusába helyezve közelíti meg a kérdést, azaz az olvasást az integrált autonóm személylé válás egyik előfeltételként értelmezi. Az elemzés célja, hogy empirikus vizsgálati eredményeket kultúrafilozófiai kontextusba helyezve a digitális kor kultúrájának olyan összefüggéseire és konzekvenciáira mutasson rá, melyek egy szimplán empirikus vizsgálatban észrevétlenek maradnának. A norvégiai Stavangerben lezajlott nemzetközi Európai Olvasáskonferencia lezárásaként született Stavanger Declaration téziseiből indul ki, és sorra veszi a 130 olvasáskutató által tett nyilatkozat megállapításait és javaslatait az olvasás jövőjére vonatkozóan. A kultúrafilozófiai elemzés az olvasás heterotopikus tereinek vizsgálatával a digitalizáció és az olvasás antropológiai, pszichológiai, szociológiai és kultúrafilozófiai vonatkozásainak feltárására törekszik.

Kulcsszavak: kultúrafilozófia, olvasáskutatás, digitalizáció, nevelélmélet, paideia, kulturális antropológia

Abstract

Paideia vs. Downloading. Reading in the digital age

The study deals with the current situation and the expected future of the cultural technology of reading. The study approaches the question in the context of the paideia theory, i.e. H. she interprets reading as one of the prerequisites for developing into an integrated, autonomous person. The aim of the analysis is to place empirical research results in a culture-philosophical context and to show connections and consequences of the culture of the digital age that would remain unnoticed in a simple empirical study. It is based on the theses of the Stavanger Declaration, which was created at the conclusion of the international European Reading Conference in Stavanger, Norway, and takes up the findings and suggestions of the Declaration by 130 reading researchers on the future of reading. Cultural-philosophical analysis attempts to explore the anthropological, psychological, sociological and cultural-philosophical aspects of digitalization and reading by examining the heterotopic spaces of reading.

Keywords: cultural philosophy, cultural anthropology, consumption of culture, reading research, theory of education, paideia

Bevezetés

Tanulmányunk alcíme a filozófiai antropológia egyik alapművének címét parafrazálja, melyet Arnold Gehlen első ízben 1949-ben publikált *Die Seele im technischen Zeitalter* (A lélek a technikai korban) címen (Gehlen 2007). A mű, amely egyébiránt az ipari-technikai társadalom máig érvényes kultúraelméleti leírását adja, a kultúrát és a technikát olyan antropológiai szükségyszerűségekként tételezi, melyek nélkül ma az ember aligha tekinthetne magára az evolúció nyerteseként. Ebben az evolúciós kontextusban Herdert követve „hiánylénynek” nevezi az embert Gehlen, azaz olyan létezőnek, mely pl. a fizikai ereje, testfelépítése, a mozgási sebessége

szempontjából más fajokkal összevetve rendszerint gyengébbnek és sérülékenyebbnek bizonyul (Gehlen 2007: 5–23; Gehlen 1968: 44–54). Az ember alkalmazkodása természetes környezetéhez tehát hiányos, ezért arra kényszerül, hogy megpróbálja ezeket a hiányosságokat a kultúra, a technika, a tudományok segítségével kompenzálni, mintegy „második természet” létrehozva ezekből (Gehlen 1986: 48). Dolgozatunk ezt a bizonyos „második természet” kiindulópontként véve úgy gondolkodik el az olvasás jövőjéről napjaink digitális valóságában, hogy Gehlen szorosabb értelemben vett antropológiai fogalmát kultúrafilozófiai argumentációval kibővítve, a görög filozófia paideia-elméletének kontextusába helyezve vizsgálja (Jaeger 1973: 23–37). A paideia-elmélet, mint a művelődésfilozófia egyik alapteremája képezi tehát dolgozatunk háttérét, melyben az olvasás gyakorlatát olyan fundamentális kulturális gyakorlatként értelmezzük, amely a tudásszerzésünk, a kognitív fejlődésünk egyik kulcsa, és így a világon belüli orientációnk fontos előfeltétele. Vizsgálódásuk három egységre bomlik. A paideia-elmélet módszertani és tematikus jelentőségének kifejtését követően áttekintjük a norvégiai Stavangerben megrendezett olvasáskutatási konferencia empirikus eredményeit összegző *Stavanger Nyilatkozatot*¹, számba véve az ott született megállapításokat és a jövőre vonatkozó elvi és gyakorlati ajánlásokat. Végül a *Nyilatkozat* megállapításainak kultúrafilozófiai kontextualizálása során a paideia-elmélet tükrében elemezzük a digitalizáció hatását az olvasás kultúrájának jelenére és jövőjére vonatkozóan.

1. A paideia ethosza és a digitális társadalom

Az olvasás krízisének problémája elválaszthatatlan az ember „második természetének”, azaz a nevelésalapú kultúra és az ettől a kultúrától elválaszthatatlan polgári személyiség válságának a problémájától. A paideia a klasszikus nyugati filozófia kulcsfontosságú koncepciójaként mintegy átfogja az ember teljes intellektuális, fizikai és etikai fejlődési spektrumát, és ezért jogosan szokás művelődésként és műveltségként, tehát az ember „második természeteként” értelmezni (Regenbogen, Meyer 2013: 480). Az antik tradícióban a paideia értelmezési mezőjében az iskolai nevelés és oktatás magától értetődő aspektusai mellett ott találjuk, az areté fogalmát is, ami alatt az antik görögök egyfajta kiválóságot értettek, amelynek segítségével az ember sikeressé válhatott a közéletben (Regenbogen, Meyer 2013: 63). Ekként a paideia, mint művelődés és képzés, a tapasztalaton és gyakorlaton alapuló tudás megszerzését jelentette, amihez időre, kitartásra, türelemre és akaraterőre volt szükség. A paideia esetében a hangsúlyt a tapasztalatra kell helyezzük, ami úgyszólván megedzi és ez által tanítja és erősíti meg az egyént. Művelté és képzetté válni tehát csak az analóg valóság gyakran zord körülményei között lehetséges. Nem véletlenül konnotálja a paideia egyidejűleg az elme pallérozását, a test megerősítését, és az etikai érzék minél magasabb fokra fejlesztését (Jaeger 1973: 27–28). Ahogy írtuk, mindhárom szféra fejlődése időt, kitartást és erőfeszítést kíván. Nem véletlen, hogy a paideia értelmében vett műveltségben a tanuláshoz kapcsolódó fáradkozás, a terhelhetőség és az elért eredmények miatt érzett büszkeség szorosan összekapcsolódnak. A műveltség sosem a könnyű utak keresését, hanem a nehézségek közötti helytállást jelenti, ezért a tudás megszerzésére fordított idő és gyakorlás sosem lesz elvesztegetett idő.

Mit jelent a paideia eszménye ma? Milyen érték társul a tanulás és tudásszerzés folyamatához? Beszélhetünk-e a tudásszerzés fáradtságos folyamatának egykori ethoszáról a komputer, és a digitális mobil eszközök korában? Ahogy az ember elsődleges természetét jelentő fizikai testet is edzeni kell ahhoz, hogy egészséges maradjon és megőrizze teljesítőképességét, hasonló a helyzet az ember „második természetével”, a kultúrával is. A tanulás a paideia értelmében olyan *edzést* jelentett, ami belépőként szolgált az egyén számára a kultúra és a műveltség világába. A digitalizált valóság digitális eszközei ezzel szemben mintha csak azzal a céllal születtek volna, hogy megkímélik az embert attól, hogy fáradjon, erőfeszítést tegyen. A digitális eszközök segítségével gombnyomásra letöltött ismeretek, a paideia alapját képező tapasztalatszerzés és gyakorlás hiányában látszat-tudást eredményeznek, és ez egyenes út a felejtés felé. A tanulás

¹ <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/buecher/themen/stavanger-erklaerung-von-e-read-zur-zukunft-des-lesens-16000> Utolsó letöltés: 2024. 03. 15.
<https://rm.coe.int/2018-ppg-minconf-6-declaration-minconf-en/16808fdc51> Utolsó letöltés: 2024. 03. 15.

során tett erőfeszítés büszkeségének ethosza nélkül az ember megfosztja magát a tapasztalat-szerzés kulturálisan kódolt tevékenységétől és örömétől.

Peter Sloterdijk német kultúrafilozófus egy eredetileg 2006-ban adott interjújában a „fáradás barátainak” nevezi az olyan embereket, akik a digitalizáció adta lehetőségek mellett, vagy épp azok ellenére is kitartanak a tanulás ethosza mellett, és még mindig örömmel olvasnak (Sloterdijk 2013:291–292). Sloterdijk ezzel ugyanarra az erőfeszítésre utal, amelyről a paideia eszmény inherens részeként mi is beszéltünk. A filozófus úgy látja, hogy a digitalizációval az edzetlenek (a tanulatlanok) betörnek a kultúra világába, és helyrehozhatatlan pusztítást végezhetnek ott. A komputeren folyó kész tudás-vadászat a szélsőséges kognitív edzetlenség eklatáns példája, az az állapot, amikor a digitális eszközökhöz kötődő tudatlanság tudásnak mutatja és érzékeli önmagát (Sloterdijk 2013: 288). A *letölthető műveltség* a digitális világot eluraló olyan önbecsapás, ami arról árulkodik, hogy az ember egyre kevésbé érti a művelődés lényegét. A tanulás korábbi ethosza szép lassan semmivé foszlik, a paideia eszménye eltűnik, mert egyre kevesebben hajlandók az oda vezető út fáradalmait vállalni.

A paideiát érintő általános krízisen belül különösen nagy súllyal esik latba az olvasás jövőjének kérdése, ami, mint cseppben a tenger, mutat rá a digitális kort ma jellemző tanulás-felfogásra.

2. A Stavanger Nyilatkozat

2018-ban Norvégiában, Stavangerben került sor arra tudományos konferenciára, ahol 130 olvasáskutató értékelt egy világszinten is reprezentatív olvasáskutatás eredményeit a digitalizáció olvasásra, írásra és könyvkiadásra gyakorolt hatására vonatkozóan, majd az eredményeket összegzendő hozták nyilvánosságra az ún. *Stavanger Nyilatkozatot*, melynek főbb megállapításait vizsgáljuk meg most közelebbről.

A vizsgálatok homlokterében az olvasás médiumokhoz kötődő sajátosságainak vizsgálata állt, különösen a papírhoz, ill. a képernyőhöz kötődő eltérő olvasásmódok és szövegfeldolgozási lehetőségek elemzése. Jelenleg még hibrid olvasás-környezetben élünk, ahol a papír és a képernyő egyaránt jelen vannak, ezért most lehetőség van arra, hogy szemügyre vegyük, milyen előnyök, ill. hátrányok figyelhetők meg a két eltérő médiumhoz kapcsolódó olvasás esetében, továbbá vizsgálható, hogyan lehet megismertetni a különböző karakterű és ebből adódóan különböző motivációjú korcsoportokat az egyes médiumokhoz kötődő olvasási sajátosságokkal.

A stavangeri konferencia számba vette az empirikus kutatás eredményeit, és áttekintette az érveket, melyek a papíron történő olvasás mellett, ill. azzal szemben állnak. A vizsgálat eredményei transzparensen megmutatták, hogy a 21. század második évtizedében a nagyobb terjedelmű szövegek esetén, ahol a szöveg értő feldolgozása ún. mélyolvasást követel meg, vagy elmélyültebb ismeretek elsajátítása és megőrzése a cél, ott továbbra is a papír alapú olvasás tekinthető a vezető médiumnak. Ugyancsak az analóg médiumot illeti meg az elsőbbség a kimondottan információközpontú, de nagyobb terjedelmű szövegek esetében is. Ez az eredmény azért nagyon fontos, mert a hosszabb szövegek értő olvasásának folyamata és képessége felbecsülhetetlen értékkel bír egy sor kognitív képesség kialakulása és fennmaradása szempontjából is. Gondoljunk a koncentráció, vagy a memória képességének fejlődésére! De a szókinccs gazdagodásának is elengedhetetlen feltétele a nagyobb terjedelmű szövegek értő olvasása. Mivel tehát a hosszú, elmélyülést igénylő szövegek szerepe ennyire meghatározó, arra kellene törekednünk, hogy a digitális eszközök is lehetővé tegyék a hosszabb szövegek megértését megalapozó mélyolvasását, szemben a megszokott felszínes, gyors információfelvétellel.

A konferenciát lezáró nyilatkozat a kutatások eredményeit a következő főbb pontokban foglalja össze:

1. Különböző tanulói típusok vannak, aminek a hátterében az eltérő egyéni készségek, képességek és hajlamok állnak. Hogy valaki digitális vagy nyomtatott forrásból olvas-e könnyebben, az attól is függ melyik tanulói típushoz tartozik.
2. A digitális platformok pragmatikus jelentősége vitathatatlan az olvasás vonatkozásában is, hiszen a digitális hozzáférésű szövegek kitűnő lehetőségeket biztosítanak arra, hogy a szövegek vizuális karaktere és az igen eltérő olvasói preferenciák és szükségletek összehangolhatókká váljanak. Azonban a digitális szövegek előnye a szövegértés és

az olvasás-motiváció kapcsán csak akkor mutatkozik meg igazán relevánsan, ha a digitális olvasási környezet gondosan elő van készítve, azaz technikai és pedagógiai értelemben is a konkrét olvasóra van szabva. A digitális platformok ad hoc használata az estek többségében nem éri el a célját, sőt kontraproduktívnak is minősíthető.

3. Az ún. digitális olvasás azonban problémákat is tartogat. A felmérés során szignifikáns különbséget mutattak ki a digitális és a nyomtatott szövegek olvasói között abban, hogy azok hogyan ítélik meg saját értelmi képességeiket. A vizsgálat egyértelművé tette, hogy a digitális szövegek olvasói messze túlértékelték saját kognitív képességeiket a hagyományos, papíron olvasó társaikhoz képest. Ennek a megalapozatlansága félreérthetetlenül kiderült, amikor megvizsgálták, hogy különféle nehezítő körülmények között melyik olvasási típus tekinthető eredményesebbnek, pl. amikor a vizsgálati alanyoknak időszükében kellett olvasniuk. A digitálisan olvasó alanyok látványosan könnyebben ugrottak át részeket a szövegben, és jóval kevésbé tudtak az olvasott szöveg tartalmára koncentrálni. Ezzel kapcsolatban egy metatanulmány is készült, mely 54 független tanulmány (170000 vizsgálati alany!) eredményeit összesítve arra a megállapításra jutott, hogy a hosszabb, informatív, tudományos szövegek esetén, a papír alapon olvasó személyek teljesítménye szignifikánsan jobb, mint a képernyőn olvasó társaiké. A narratív, szórakoztató célú szövegek esetében azonban nem állapítottak meg jelentős eltéréseket.
4. Természetesen felmerül a kérdés, mi a helyzet a Z- és az Alfa-generációhoz tartozó olvasókkal, akiket a kutatás, mint a digitális korba beleszületett személyeket, „digital natives”-ként ír körül? Teljesen jogosnak tűnt az a kutatói hipotézis, hogy a „digital natives” kategóriájába tartozók olvasók már egészen máshogy, jóval természetesebben és ebből adódóan sikeresebben olvasnak digitális alapú szövegeket, aminek köszönhetően ebben a két generációban már nem lesz kimutatható a digitális és a papír alapú olvasás eredményessége közötti különbség. A vizsgálat azonban nem igazolta a kutatók azon hipotézisét, hogy a két legfiatalabb generációhoz tartozó vizsgálati alanyok esetében csökkenne a képernyő lemaradása a nyomtatott papírhoz képest. Olyannyira nem, hogy még nőtt is, ráadásul függetlenül a vizsgált személyek életkorától, és előzetes digitális tapasztalataitól.
5. A nyilatkozat fontos megállapítása, hogy az olvasásvizsgálatnál figyelembe kell vennünk az „embodied cognition” szempontját is, azaz azt a tényt, hogy az ember tanulási, cselekvési lehetőségei az emberi test fizikai állapotától is függenek, és épp ezért ezek is okai azoknak az eltéréseknek, melyek a papíron ill. a képernyőn történő olvasás és szövegértés eredményessége között mutathatók ki.

A *Stavanger Nyilatkozat* a kutatás eredményeit feldolgozva és kiértékelve megfogalmazott néhány ajánlást is az olvasás jövőjének biztosítása érdekében.

Első helyen említi annak a kérdésnek az áttekintését és átfogó, empirikus vizsgálatát, hogy az analóg ill. a digitális felületen történő olvasás elsajátításánál, mely tényezők jelentenek segítséget ill. akadályt.

A fiataloknak meg kellene tanítani azokat a stratégiákat, melyekkel a digitális eszközökön is lehetségessé válhat az elmélyült olvasás. Ugyanakkor azonban változatlanul fontos, hogy a diákokat a nyomtatott könyvek olvasására is motiválják az iskolákban, könyvtárakban, amihez egy átfogó nevelési koncepciót követve, a tanmeneten belül külön időt kellene biztosítani.

A pedagógusok és nevelők feladata kellene legyen annak tudatosítása, hogy az általános iskola első négy évében a nyomtatott alapú olvasás és a kézzel történő írás digitális eszközökre és módszerekre történő túl gyors lecserélése komoly következményekkel jár majd a gyermekek fejlődésének tekintetében. Ha az analóg eszközökről a digitális eszközökre való áttérés folyamatával párhuzamosan nem zajlanak gondos oktatástechnológiai fejlesztőmunkák, hanem túl gyorsan, átgondolatlanul kerül sor a digitális váltásra, akkor annak a gyerekek olvasásértése és kritikai gondolkodásának kifejlődése látja majd kárát.

Jól átgondolt, célirányos intézkedésekre van szükség ahhoz, hogy a digitális technológiákat eredményesen lehessen bevezetni és alkalmazni, különösen az oktatásban, de általában véve a

médiумok világában is. Az oktatás tekintetében egy ilyen intézkedés lehetne például a digitális olvasáskészség empirikus alapokon nyugvó oktatásának kifejlesztése, ami valójában egy egész intézkedés-csomagot jelent: a meglévő digitális összetevők kiválogatását, értékelését és integrálását az oktatásba, továbbá egyfajta navigációt az új digitális közegben.

3. Az olvasás jövőjéről a digitális térben – kultúrafilozófiai megközelítésben

A *Stavanger Nyilatkozat* megállapításai és ajánlásai jól mutatják, hogy bár a közeljövőben még nem kell az olvasás eltűnésétől tartanunk, elérkezett az ideje annak, hogy az olvasás krízisének kérdését ne redukáljuk az olvasás vizuális-taktilis készsége gyengülésének problémájára, hanem próbáljuk meg egy átfogóbb kultúratudományos perspektívából megközelíteni azt.

A kultúraelméleti fejtegetéseinket bevezetendő, és mintegy a jelenkorunk olvasáshoz fűződő viszonyát is árnyalando, egy rövid exkurzus keretében bemutatunk egy, a Szegedi Tudományegyetem hallgatói köre szerveződött, érdekes és fontos, olvasással foglalkozó kezdeményezést.

A szegedi Grand Café havi rendszerességgel olvasókört szervez, melyet a következőképp ajánl az olvasni vágyók becses figyelmébe:

„A *Közös könyveink* egy frissen induló olvasókör a Grand mozitermében, ahol hónapról hónapra beszélgetjük át magunkat azokon a könyveken, amelyek sokszor feljöttek már kötetlenebb órai szünetekben, találkozókon egy-egy kávé felett vagy kocsmasztaloknál, de sosem beszélhettük meg igazán mélyen, hogy miért is lelkesítenek minket. Ebben a programsorozatban nem a friss megjelenések nyomában loholunk és nem a mély irodalomelméleti érdeklődés hajt minket. Tényleg a közös könyveinket keressük. A beszélgetés első 45-50 percében meghívott olvasók beszélnek a könyvről és a saját olvasmányélményükről, majd közösen folytatjuk a könyv kitárgyalását”².

Az ajánlás arról tanúskodik, hogy a 20-as évek elején járó, egyetemi hallgatókból verbuválódott szervezők nagy jelentőséget tulajdonítanak az olvasásnak, messze értékesebbnek ítélik azt szimpla kulturális minimumnál vagy az egyik tetszőleges civilizációs alapkompétenciánál. Az „olvasmányélmény” szót komolyan véve, az olvasást élményszerző tevékenységként élik meg, mely, ahogy írják, lelkesíti és beszélgetésre hívja őket. A szegedi Grand *Közös könyveink* olvasókörének kezdeményezését bizonyos értelemben a digitális platformokon zajló Social Reading jelenségére adott érdekes és értékes analóg válaszként is értelmezhetjük. A digitalizáció és az internet térnyerésével kibontakozó Social Reading célkitűzése is az olvasás élményének közösségi megélése, a digitálisan is elérhető szövegek nyilvános olvasása, megvitatása, azaz a könyvélményekről szóló eleven interakció és kommunikáció. A Social Reading – a hálózaton zajló olvasás – határozottan sokat profitált a médiatartalmak digitalizációjának és a közösségi hálózat minden elképzelést felülmúló diadalának történéseiből. Világszerte alakultak olyan online közösségek, melyek lehetővé tették az olvasók virtuális térben történő találkozását, szövegek beszerzését és cseréjét, az olvasmányélmények megosztását. A *Bookshelf*³ például egy olyan különösen érdekes Social Reading platform, ahol a nemzetközi olvasótábor nemcsak egymással, hanem a szerzőkkel is interakcióba kerülhet. De hasonlóan fontos platformok, ahol az olvasók az olvasmányaikról beszélgetnek, recenziókat írhatnak a *Goodreads*⁴, a *Lovelybooks*⁵, a *LibraryThing*⁶ (mobil applikáció) vagy a *Whatchareadin*⁷. A speciálisan magyar nyelvű Social Reading oldal a *7torony*⁸ és a *moly.hu*⁹, melyek olyan értékes olvasói és szerzői

² <https://www.facebook.com/events/358742727128420>

³ <https://www.bookshelf.vitalsource.com>

⁴ <https://www.goodreads.com/list/tag/magyarul>

⁵ <https://www.lovelybooks.de/>

⁶ https://play.google.com/store/apps/details?id=com.librarything.librarything&hl=en_US

⁷ <https://whatchareadin.de/>

⁸ <https://www.7torony.hu/>

⁹ <https://moly.hu/>

platformként működnek, ahol a tagok között igazán elven, inspiráló kommunikáció folyik, és ami a legfontosabb, az olvasás kulturális aktusát elevenen tartják.

Azonban a digitalizáció térhódítása előtti időszakkal összevetve az olvasás helyzete mindezen remek kezdeményezések ellenére is elbizonytalanodni látszik. Az olvasók száma csökken, az olvasás tevékenysége pedig háttérbe szorul egyéb médiumok már-már aggasztóvá váló túlsúlya miatt. Sokáig csak hipotézisnek számított, hogy a digitális alapú olvasás nem egyenértékű az analóg szövegekével, vagy hogy a képernyő és a nyomtatott papír nem tekinthetők egyenértékűeknek az olvasás médiumaiként, de kutatások, így a Stavanger Konferencia empirikus vizsgálatai is, tényszerűen igazolták ezeket a feltételezéseket. Paradoxonnak tűnik, hogy noha a digitalizáció, a digitalizáción alapuló technológiák az információ létrehozásának, használatának, tárolásának és közvetítésének soha nem látott lehetőségeit hozták el, az olvasás gyakorlatát mégsem erősítették meg, sőt kihívássá váltak számára.

3.1. A virtuális nomádok

A 21. század digitális galaxisainak olvasói már másként olvasnak, mást jelent számukra az olvasás, mint kulturális aktus, más a viszonyuk a tudásszerzéshez, a tanuláshoz. A digitális valóság nomádjaiként, felhasználóneveik mögé bújva bolyonganak az online felületek virtuális térben, a paideia tapasztalatszerzésének ethoszát már jóval kevésbé tekintik magukénak, mint a digitalizáció előtti társaik. A hipertext korában a gutenbergi betűgalaxis mellett olyan képi galaxisokkal kell konfrontálódniuk, melyek a korábbi generációk számára teljességgel ismeretlenek voltak még. Az új technológia új területeket, új elvárásokat, új viszonyulási módokat nyitott meg, melyek gyakorta zárva maradtak mindazok előtt, akik sem technikai, sem szociokulturális szempontból nem tettek eleget a digitális fordulatban való részvétel előfeltételeinek. Őket szokás cinikusan „digitális analfabétáknak” nevezni, noha esetükben távolról sem az olvasási kompetencia hiányáról van szó, hanem annak a képességnek a hiányáról, ami egyáltalán lehetővé tenné belépésüket a digitális térbe (Wolfram 2013: 134).

A következőkben az olvasás jövőjét kultúrafilozófiai kérdésként közelítjük meg, melynek során a paideia-ethosz kontextusába helyezve vesszük számba a digitalizációhoz kötődő kulturális változások olvasásra gyakorolt hatását. Az 1990-es évek végén Tsugio Makimoto és David Manners tanulmányai révén került a köztudatba a „virtuális nomád” kifejezés, mely akkor még csak egy viszonylag szűk embercsoport némileg romantizáló stílusú leírását szolgálta. Leginkább programozókat, tartalom-előállítókat, -designereket és -fejlesztőket értettek a fogalom alatt, akik a munkájuknak köszönhetően nem voltak földrajzi értelemben helyhez kötve, hiszen laptopjukon bárhol dolgozhattak, akár egy hotelben, egy könyvtárban vagy kávézóban is (Makimoto, Manners 1997). A „digitális nomád” fogalmának ez a némileg reduktív szociológiai értelemezési kerete rövid időn belül szűkké vált. Az az életstílus, ami a digitális hálózatok terjeszkedésén alapult és amit a 90-es években még döntően a számítástechnikai szubkultúra tagjaihoz volt szokás társítani, a mobil digitális eszközök megjelenésével és azok minden elképzelést felülmúlóan gyors elterjedésével hatalmas tömegek hétköznapijait, gondolkodását, döntéseit meghatározó élménnyé vált. Ma már nem kell programozónak lennünk ahhoz, hogy olyan munkát találjunk, melynél a földrajzi távolság már irreleváns tényezőnek tekinthető, ahol a személyes autonómia épp olyan nagy súllyal esik latba, mint a munka kreatív jellege vagy annak bérezése. De még a katalizmaszerű technológiai változások és a földrajzi távolságok eltűnése sem volt képes felszámolni azt az emberben élő fundamentális igényt, hogy releváns része legyen a közösségnek. Ehhez kapcsolódóan a digitalizáció korában minden eddiginél élesebb kontúrokat kapott a társadalmon belüli önpozicionálásnak az az aspektusa, mely bár korábban is jelen volt, a 21. századra antropológiai szempontból is elemzendő faktorrá vált: jól érzékelhető, hogy az egyén már-már kényszeresen próbál megfelelni annak az elvárásnak, hogy a közösségében „kortársnak”, „korszerűnek”, „haladó szelleműnek” mutakozzon, azaz az identitását, társadalmi pozícióját nem kis mértékben bizonyos eszközök, digitális platformok ismeretéhez, és használatához köti. Ez nyilvánvaló módon oda vezet, hogy a nem digitális, és ezért korszerűtlennek bélyegzett médiumok használata háttérbe szorul, vagy akár teljes egészében diszkvalifikálódik, ill. bizonyos kulturális tevékenységek, rítusok, kulturális helyek értéke és jelentősége megkérdőjeleződik. Bár a jelen tanulmánynak nem célja a digitális váltás kulturális antropológiai vizsgálata, fel kell hívnunk a figyelmet arra a jelenségre, ami a fent leírt kényszeres és görcsös modernség-akarás mögött mutatható ki, és leginkább arról árulkodik, hogy a

változáshoz fűződő viszonyunk messze nem kiegyensúlyozott, hanem az újtól való félelem és szorongás hatja át. Hajlamosak vagyunk a digitalizációt is, nem kis naivitással, valamiféle természetesi csapásként megélni, mintha az a semmiből tört volna az emberre, ahelyett, hogy megpróbálnánk számba venni az okokat, melyek mintegy előkészítették technológiai változást, és későbbiekben hozzájárultak a térhódításához (Nassehi 2019: 11–15). Az okok tisztázása helyett a digitalizáció katasztrófálisként tételezett hatásainak felelőlegességét zajlik, ami tipikus módon a korábbi eszközök, kulturális technikák és helyszínek halálát pedzegető próféciákban csúcsosodik ki. A *Stavanger Nyilatkozat* jelentősége ebből a szempontból épp abban áll, hogy a helyzetet az olvasás kultúrtechnikájának változása felől megközelítve sokkal differenciáltabban, higgadtabban elemzi, és a vészharag kongatása helyett releváns válaszokat keres arra, hogyan változtathatjuk meg kulturális szokásainkat úgy, hogy az új technológiában ne veszélyforrást, hanem lehetőséget lássunk.

3.2. Az olvasás heterotópiái

A digitális technológia és az olvasás gyakorlatának kapcsolatáról folyó gondolkodásból szeretnénk számítani azt a félelemmel átitatott, feszültségekkel teli hangot, ami az olvasás jövője kapcsán újra és újra felüti a fejét. Akármit is gondoljunk a virtuális nomádokról, ők is olvasnak. Máshogy, máshol, másért. Azaz a digitalizáció korában kultivált olvasás lényegéhez nem kerülünk közelebb, ha megelégszünk az olvasásnak azzal a szűk értelmezésével, mely az olvasás aktusát technikailag, az írásjegyek vizuális és taktilis úton történő hangnyelvvé alakításaként értelmezi és von le róla következtetéseket. A digitális nomádok olvasási gyakorlatának megértéséhez érdemes kitágítanunk az olvasás fenomenájának vizsgálatát, és az olvasás megvalósulását körülvevő tényezőket és körülményeket is az elemzésünk tárgyának kell tekintenünk, azaz be kell vonjuk az olvasás egész *terét* a vizsgálódásainkba. Az olvasás tere alatt heterotopikus tereket értünk, melyek egyszerre valós és imaginált terek, és mint ilyenek egyfajta ellenterei vagy alternatívái a hagyományos társadalmi tereknek, és ekként heterogének, többretegűek, és helyei lehetnek különböző diskurzusok, identitások találkozásának.

Fentebb úgy fogalmaztunk, hogy a digitális nomádok is olvasnak, de máshogy, máshol, másért. Az olvasás heterotopikus folyamatát tehát célravezető e változások felől megközelítenünk. A digitális kor embere, és különösen a X-generáció után születettek, egészen máshogy kerülnek kapcsolatba a könyvekkel és az olvasással, mint a digitalizáció térhódítása előtti nemzedékek. A könyvesbolt mint a kulturális terek egyik archetípusa sok szempontból átalakult, a könyv-árusítást fő profiljának tekintő üzletek száma pedig megállíthatatlanul csökken, ami arra utal, hogy a digitális nomádok olvasmányainak beszerzése egyre kevésbé köthető ezekhez a kulturális terekhez, hiszen a mobil digitális eszközök segítségével a szó szoros értelmében véve *bárhol* könnyűszerrel hozzájuthatnak az őket érdeklő szövegekhez (Wolfram 2013: 136 - 138). A jelenség egyrészt tagadhatatlanul a szabadság korábban elképzelhetetlen fokához vezetett, másrészt azonban elkerülhetetlenül a kulturális tér szűkülését, kulturális praktikák lassú eltűnését vonta maga után, nem is beszélve a paideia-elmélet alapját képező tanulás és tapasztalatszerzés eszményének relativizálódásáról. Ezért bármilyen előítéletmentesen és értéksemleges közelítjük is meg az olvasással kapcsolatos változásokat, a könyvesboltba és antikváriumba járás korábbi kulturális rítusának eltűnése olyan veszteség, amiért nem kárpótol az olvasmányhoz való hozzájutás könnyebbé válása, mert a csak a könyvesboltokban érezhető illat elillanásával a gutenbergi örökség egy jókora része is felszámolódik, és önkéntelenül is felmerül az emberben a kérdés, mi lesz a következő lépés? Abban pedig csak reménykedhetünk, hogy nem valósul meg soha Yoko Ogawa egyszerre lélegzetelállító és irtózatos disztopiájának a jóslata, ahol a digitalitás és a Mesterséges Intelligencia megteremtésével a teljes felejtés 'kultúrája' zúdul majd az emberre (Ogawa 2022).

De megvannak az olvasás intimebb terei is, aminek egyik legjobb példája az otthoni saját könyvtár, amely a 19. század óta a polgári létforma egyik elengedhetetlen komponense volt, aminek következtében egy polgári otthonban lennie kellett legalább egy könyvespolcnak. Azonban az olvasás otthoni terei még a nyilvános tereknél is gyorsabban számolódna fel a generációváltások során. Egy-egy jobb minőségű e-book tárolókapacitása méltán nevezhető már könyvtárnak. Az online olvasás pedig a beépített linkrendszernek köszönhetően vitathatatlan módon praktikusabb és célorientáltabb ismeretszerzési tevékenység az analóg variáció-

inál. Sloterdijk a rá jellemző könnyedséggel hangsúlyozza is, hogy a computert tévedés a Gutenberg-éra végének tekintenünk; a digitális kor a gutenbergi tradíció felfokozásának, sőt bizonyos értelemben túlhajtott formájának is tekinthető (Sloterdijk 2013: 290–291). Ez a túlhajtottság leginkább a digitalizáció kínálta lehetőségek, és különösen az adattárolás kapacitásának már-már végtelennek tűnő növelésében érhető tetten. A tárolási kapacitás ilyen szintű megemelkedése ugyanis olyan információdömpinghez vezetett, ami a virtuális térben fellelhető tudást szinte áttekinthetetlenné, és épp ezért kontrollálhatatlanná tette (Sloterdijk 2013: uo). Ne felejtjük el, hogy voltak idők, amikor a tudás tárolásának médiumai, mint pl. a márványtáblák, a papirusztekercsek stb. az ember legértékesebb javai közé tartoztak, és ezért csak az arra érdemes tudásnak jutott ki a megtiszteltetés, hogy papíron vagy kőbe vésvé fennmaradt az utókor számára (Sloterdijk 2018: 290). A 21. század második évtizedében a tudás inflálódni látszik, hiszen a szó szoros értelmében minden megörökíthető lesz, amit az online tér valamelyik kőszá felhőjébe feltölt egy-egy felhasználó. Egyetlen példaként elég csak az egyébként igen nemes céllal létrejött, és mára a kívánatosnál talán kicsit demokratikusabban is működő *Wikipédiára* feltöltött számtalan téves információra gondolnunk, melyekhez a downloading-műveltségű felhasználó a tudásszerzés néha rögzös útját megspórolandó fordul. De épp ebből a tudásinflációból kifolyólag a leírt helyzet mégis használ(hat) a könyv tekintélyének, legyen az akár papírra nyomtatott, akár digitális e-book. Ehhez persze az olvasónak a tudással szemben támasztott igényességére van szükség, arra a képességre, hogy képes legyen differenciálni szerzők, művek és információforrások között. A jó szerzők jó könyvei mindig fontosak lesznek, és elengedhetetlen tekintélynek számítanak majd a tudásszerzés folyamatában. Ezzel pedig visszaértünk dolgozatunk kiinduló fejtegetéséhez. Az olvasói igényesség nem velünk született erény, hanem a paideia, a hol fáradsággal, hol örömök közepette végigjárt tanulási út jól megérdemelt jutalma. Csakhogy a virtuális nomádok korában a paideiát kitüntető nemes fáradozás helyébe a downloading kényelme lépett. Míg a paideia-elmélet a tanulást és a műveltség megszerzését feladatokkal és kihívásokkal teli útként értelmezte, melyen haladva az ember testileg és lelkileg is megedződve juthat el a tudás forrásáig, a digitalitás korábban a digitális nomád abba az illúzióba ringatja magát, hogy a letöltőgetésekkel mintegy magához rendelheti a kész tudást, amire azonban még nem érett és nincs is felkészülve (Sloterdijk 2013: 288).

3.3. Otthon a virtuális térben?

Az olvasás heterotopikus tereinek analízise is jól mutatja, hogy az olvasás kulturális gyakorlatát a 21. században már nem ragadhatjuk meg a virtuális térhez kötődő vagy azzal többé-kevésbé összefüggő episztemológiai, szociológiai és antropológiai sajátosságok figyelembevételével nélkül. A nyugati kultúra egészének a digitalitás irányában történő eltolódása az olvasás kulturális gyakorlata köré szerveződő rítusok átalakulásával járt együtt. Azzal az ellentmondásos helyzettel kell szembesülnünk, hogy bár a digitális tér még valamiféle „terra incognita”, azaz lényegileg ismeretlen, feltáratlan zóna számunkra, a hétköznapijainkat mégis fundamentumaiban határozza meg, és látványosan el is uralja azt (Wolfram 2013: 140–141). De az ismeretlensége miatt csak úgy tudunk beszélni róla, hogy jobb híján a már ismerős analóg valóságunk viszonyait vesszük kiindulópontnak, azaz a virtuális valóság jelenségeit az analóg világra vonatkoztatjuk, az ott érvényes szabályszerűségeket kérjük számon rajta. Ennek természetesen megvannak, és meg is lesznek a konzekvenciái a kultúránk vonatkozásában: mivel az ember csak a környezetéből ismerős tényezőkre támaszkodhat az ismeretlen digitális tér megítélése során, teljesen érthető a sokszor szorongással teli elbizonytalanodás (uo.). Azzal ugyanis, hogy az X-, Y- és különösen az Alfa-generáció megjelenése óta az emberek kikapcsolódása, kommunikációja, információszerzése, játéka stb. már-már elválaszthatatlanul a digitális eszközökhöz kötődnek, az ember a digitális technológia kiszolgáltatottjává vált. Márpedig a kiszolgáltatottság akkor is szorongással tölthet el, ha nem is tudatosul az egyénben. A dolgok jelen állása arra enged következtetni, hogy a digitális technológia által kínált szabadság Janus-arcú; amit az egyik kezével ad, azt a másikkal el is veszi, sőt talán többet is, mint amennyit adott. Ugyanakkor a probléma regisztrálása még nem visz közelebb a probléma megoldásához, mert mindenekelőtt azt kellene megértenünk, mi az, amit a virtuális nomádok számára a digitális tér kultúrája kínál, továbbá mi az, ami miatt szívesebben választják a virtuális tér ismeretlenségét, mint az analóg világ ismerős tereit. Wolfram tézise szerint a virtuális nomádok rajongó hozzáállásában

az a vágyuk jut kifejezésre, hogy otthonra és hazára lelhessenek végre valahol. A nemzeti radikalizmusok és előítéletek, vagy az egyre erősödő társadalmi féltékenységek által szétszabdalt, analóg valóságnál összehasonlíthatatlanul vonzóbb alternatívákat kínál a digitális tér nemzeti és kulturális határok nélküli valósága és szabadsága. A virtuális tér polgárai számára olyan otthon illúzióját (?) nyújtja, ahol az egyének időtől és tértől függetlenül találkozhatnak, beszélgetésbe elegendhetnek egymással, és a szó legradikálisabb értelmében meghatározhatják önmagukat. Persze tudjuk, hogy ez a virtuális agora illúzió is egyben, kinek kívánatos utópia, kinek rémisztő disztópia, ami akkor válik problémává, ha a virtuális tér polgára nem rendelkezik az önartikulációnak nevezett képességgel. A virtuális-nomád-identitás ebben az esetben látszatidentitás, mely ahelyett, hogy tanulással tapasztalatokat gyűjtve megértené a maga körül lévő analóg valóságot, újra és újra összeütközésbe kerül azzal. Mivel a digitális Én-nek nincs saját nyelve, nem boldogul az analóg világ buktatói közepette, a paideia hajdani eszménye helyett a digitális teret uraló játékszabályokban hisz inkább, és sokkal szívesebben alakít ki ott egy alternatív identitást, semmint, hogy az analóg világ zord realitásában, hosszas tanulási folyamat során találna meg a helyét. Ennek fényében nem is annyira meglepő, hogy egy Alfa-generációs fiatal sokkal könnyebben mond le a könyvekről, mint a virtuális tér végtelenségéről, a virtuális szabadság álmáról. De pótolhatja-e ez a nem-valós szabadság az igazi szabadságot? Létrejöhet-e ugyanaz a feszültség az Én és a virtuális tér között, mint ami az olvasó ember és a szöveg között alakul ki?

A digitális technológia alkalmazásával lehetővé váló online jelenléttel és az online hozzáféréssel összefüggő Janus-arcú szabadság tulajdonképpen akár kedvezhetne is az olvasásnak, hiszen a digitális platformok (szerzői) jogilag meghatározott keretek közt – és időnként azokon túl is – nyelveken és földrajzi határokon is átívelő módon demokratizálták a szövegek elérését. Számtalan website, fórum, online szövegarchívum és végső soron az ezekből összeálló hipertext a szöveg-elérésnek a múltban még elképzelhetetlenül gazdag forrásává váltak. Az internetnek köszönhetően a hipertextet konstituáló linkhálózat soha nem látott lehetőségeket nyitott meg, és érhető módon páratlan gyorsasággal diadalmaskodott is az analóg valóság felett. A diadal azonban mindig áldozatokkal is jár, ahogy ezt a *Stavanger Nyilatkozat* is megmutatta. Az olvasás praxisának folyamatos háttérbeszorulása pszichológiai és pszichoszociális következményekkel is jár. Slavoj Žižek szlovén filozófus tézise szerint az olvasás gyakorlata a másik ember elismerésének egyik nagyon fontos aktusa, melynek során az olvasó szubjektum egy másik szubjektummal, a szerzővel találja magát szemben, az ő gondolatait, elképzeléseit abszorbeálja önmagában (Žižek 2023). A másik szubjektum elismerésének ezen aktusa lesz az a kulturálisan fontos pillanat, amikor a szubjektumban tudatosodik saját szubjektum-státusza is, azaz tudatossá válik az ún. önartikulációs képessége, amikor a szó átvitt és konkrét értelmében is megtalálja azt a nyelvet, ami a sajátja lesz, amelyen integrált, autonóm személyként lesz képes megszólalni és működni a világban (uo.).

Az olvasás mint performatív aktus

(Lezáró elmélkedés)

Amennyiben az olvasás, mint kulturális praxis a paideia-ethosz inherens részeként az autonóm gondolkodás és a személyi integritás egyik fontos építőköve, akkor a tudáson alapuló szabadság sem képzelhető el nélküle. Az Alfa-generáció digitális nomádjainak virtuális térhez kötődő látszólagos szabadsága a legmegengedőbb érvelés mellett sem egyenértékű az analóg világ valós szabadságával. Dolgozatunk kultúrafilozófiai argumentációjában az olvasást, a paideia alkotórészeként, a világ viszonyait helyesen értelmező cselekvés előfeltételeként értelmeztük. A szubjektum és a virtuális tér algoritmusokon alapuló tartalmi között soha nem jöhet létre az interpretációnak az a termékeny feszültsége, mint ami az olvasó ember és a szöveg között alakul ki. Az algoritmusokból felépülő programok lefuttathatók, de nem interpretálhatók. Az említett feszültség eredményezi ugyanis azt a kivételes pillanatot, amikor kipattanhat a tudás szikrája, aminek a fényében a kultúra már nem valamilyen elvont fogalom csupán, hanem igazi, megélt tapasztalat, aktivitás (Platón 2007: 53–55/341c5–d2). Martin Heidegger olvasás-értelmezése is ezt a felfogást erősíti, amikor az olvasást lényegileg performatív, világteremtő aktusként írja le (Heidegger 1997: 103 – 104). Szemben a digitális világ lefuttatandó, készre írt prog-

ramjaival, az írott szó értelme az olvasó szubjektum aktív közreműködésével, az olvasás folyamatában bomlik ki. Az olvasott szöveg pontos megértése és interpretációja a mélyolvasás klasszikus esete, ami aktivitást generál az olvasó részéről, és az olvasás performatív karakterének megfelelően hatással van az szubjektum látásmódjára, befolyásolja a gondolkodásmódját, ön- és világértelmezést. Ezzel szemben a digitális információszerzés passzív befogadó folyamat, és mint ilyen, mélység nélküli, felszínes, és szükségszerűen nélkülözi a paideia alapját jelentő performativitás számos elemét, különösen azt, amit Žižek a szubjektum önartikulációjaként írt körül (Žižek 2023). Ivan Illich az 1991-ben publikált *A szöveg szólokskertjében* című tanulmányában a mélyolvasás egyik legfontosabb performatív aktusaként arról a folyamatról beszél, melynek során az olvasó ember az olvasottak hatására átalakul, és egy, a korábbiakhoz képest idegen Én-t fedez fel önmagában, ami lényegileg különbözik a régi, olvasás előtti Énjétől (Illich 2010: 27–31) Ami idegen ebben az olvasás során és olvasás által létrejött Én-ben, az alapvetően pozitív idegenséget jelent, mivel edukatív erejű, és az önkritikai attitűdöt erősíti. A mélyolvasás képessége a gondolkodás rugalmasságát, az örök változás szeretetét, egyfajta örök szellemi zarándoklást von maga után: *Peregrination in stabilitate* (Illich 2010: 29). Amikor az olvasó ember az olvasottak nyomán önmaga számára is idegennek tűnik, valójában saját határait érzékeli, ezzel pedig az önartikuláció egzisztenciális feladatát hajtja végre. Ivan Illich ezt az olvasó önleplezéseként vagy szembenézésként írja le: a könyv minden egyes oldala olyan, mint egy tükör, amelyben az olvasó önmagát ismeri fel (Illich 2010: 27–28).

Végül dolgozatunkat lezáró performatív aktusként álljon itt Rainer Maria Rilke *Olvasó* c. versének utolsó strófája:

S ha könyvemből most végre felpillantok,
mi sem lep meg, s mindennek súlya van.
Kinn mindaz él, mi bennem folytat harcot,
és itt és ott minden határtalan;
magam még jobban összeszövöm véle,
ha a dolgok mély komolyságát láttam
s a tömegét, mely nagy és cicomátlan, -
a föld akkor majd túlnő önmagán.
A teljes éggel tűnő karolásban
a végső ház akár az első csillag áll. (Rilke 1961: 133)

Irodalom

- Gehlen, A. (1986). *Philosophische Anthropologie*. In: Uö: *Anthropologische und sozialpsychologische Untersuchungen*. Rowohlt.
- Gehlen, A. (2007). *Die Seele im technischen Zeitalter. Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*. Klostermann.
- Heidegger, M. (1994).: Mit jelent olvasni? Ford. Keresztury, D. In: Heidegger, M. *Költemények a gondolkodás tapasztalatából*. Societas Philosophia Classica. 103–104.
- Illich, I. (2010). *Im Weinberg des Textes. Als das Schriftbild der Moderne entstand*. C. H. Beck.
- Jaeger, W. (1973) *Paideia: Die Formung des griechischen Menschen*. Teil 1. De Gruyter. Második kiadás.
- Makimoto, T., Manners, D. (1997). *Digital Nomad*. Wiley.
- Nassehi, A. (2019). *Muster. Theorie der digitalen Gesellschaft*. C. H. Beck. Második kiadás
- Ogawa, Y. (2022). *Insel der verlorenen Erinnerungen*. Aufbau Verlag.
- Platón (2007). *Levelek*. Ford. Faragó, L., Ritoók, Zs. Atlantisz
- Regenbogen, A., Meyer, U. (2013, szerk.). *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*. Meiner.
- Rilke, R. M. (1961). *Olvasó*. Ford. Solymos, I. In: Rilke, R. M.: *Válogatott Verse*. Magvető.
- Sloterdijk, P. (2006). Ein Freund der Mühe: Der Leser. Im Gespräch mit Thorsten Casimir. In: Klein, B. (szerk.). *Ausgewählte Übertreibungen. Gespräche 1993 – 2012*. Suhrkamp, 287–291.
- Wolfram, G. (2013). *Der leuchtende Augenblick. Über Menschen und Orte des Lesens*. Hentrich & Hentrich.
- Zizek, S. (2023). *ChatGPT sagt das, was unser Unbewusstes radikal verdrängt*. Berliner Zeitung (2023. 04. 07.) <https://www.berliner-zeitung.de/kultur-vergnuegen/slavoj-zizek-chatgpt-sagt-das-was-unser-unbewusstes-radikal-verdraengt-li.335938>
Utolsó letöltés: 2024. 04. 17.